

UOT 81-13**XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA
ANA DİLİ VƏ ƏLİFBANIN İNKİŞAFINDA
MƏHƏMMƏDAĞA ŞAHTAXTLININ ROLU****T.F.XƏLİLOV***Naxçıvan Dövlət Universiteti**x.taleh@gmail.com*

Məqalədə Naxçıvanda ana dili və əlifbanın inkişafında Məhəmmədağa Şahtaxtlının rolu araşdırılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, o, Avropa və Asiya ölkələrinin əlifbaları haqqında hərtərəfli biliklər əldə etmiş, qədim türklərin yazılarını yaxşı öyrənmiş və əlifba layihələrinin tərtibində onlardan istifadə etmişdir.

Açar sözlər: əlifba, hərf, səs, heca, dərslük, məktəb, sinif, təhsil, maarifçi, dil

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda demokratik fikrin inkişafı üçün geniş şərait yaranmışdır. Maarifçi fikirlərin ictimai siyasi hərəkətin geniş vüsət aldığı bu dövrdə tanınmış Naxçıvan ziyalıları da, hər şeydən əvvəl, ümummillə məsələlər ətrafında geniş müzakirələr açırdılar. Bu müxtəlif ziyalılar arasında milli birlik, milli şüur və vahid milli əlifba məsələləri dövrün aktual bir problemi şəklini almışdır.

Belə ziyalılardan biri də XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda yaşamış görkəmli maarifçi Məhəmmədağa Şahtaxtlı olmuşdur. O, ömrünün 50 ildən çoxunu xalq maarifi, məktəb və milli mətbuat məsələlərinə həsr etmişdir. Onun pədaqoji irsində təhsilin ana dilində aparılması fikri mərkəzi yerlərdən birini tuturdu. Ana dilinin təlim roluna ayrıca əhəmiyyət verən Şahtaxtlı təhsilin yalnız ana dilində aparılmasını zəruri hesab etmişdir. O, yazırdı ki, «...İbtidai məktəb yalnız təhsilin ana dilində aparıldığı zaman yaxşı nəticə verir» (3, 72). Şahtaxtlı qeyd etmişdir ki, məktəbdə verilən elmi biliklərlə tanışlıq üçün ana dili əsas vasitədir. Şagird ana dili vasitəsilə birbaşa təlimin məzmunu ilə tanış olmağa, ona yiyələnməyə başlayır. Ana dilinin inkişaf etdirilməsi məqsədilə Məhəmmədağa Şahtaxtlı 1906-1907-ci illərdə Tiflisdə üç hissədən ibarət «Ana dili» adlı dərslüklerini də nəşr etdirmişdir. Təkcə bununla kifayətlənməyən M.Şahtaxtlının təkmilləşmiş müsəlman əlifbası Azərbaycan ictimai pədaqoji həyatında mühüm hadisələrdən biri olmuşdur. Onun Tiflisdə Tomson mətbəəsində 1879-cu ildə Azərbaycan və rus dillərində

broşürada o, hər hərfin 4 müxtəlif işarəsini vermişdir. Bu, onun 4 səslə əlifbasından ibarətdir, lakin cənab Şaxtaxtinski bu əlifba layihələrinə müvəqqəti münasibət bəsləmişdir” (9, 841).

XX əsrin əvvəllərində Şaxtaxtlı tərəfindən hazırlanaraq bir neçə variantda çap olunmuş əlifba layihələrində özünün 23 il əvvəl tərtib etdiyi “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” layihəsində də xeyli irəli getmişdir. O, bu layihədə sait səslərin yerinə tərsinə yazılmış rəqəmlərlə əvəz etmişdir. Həmçinin hərflərin yazılı və çap variantları arasındakı fərq azaldılmışdır. Bunlarla yanaşı birləşdirmə üsulları təkmilləşdirilmiş və hərfüstü işarələr ixtisar olunmuşdur. Ona görə də, Şaxtaxtlı bu fikirdə idi ki, savadsız adam mənim əlifbamı bir neçə günə ərəb əlifbasını bilməyən, lakin hər hansı bir dildə savadlı olan şəxs isə bir neçə saata mənimsəyə bilər (10, 92-95; 11, 82-84).

Məhəmmədəğa Şaxtaxtlının aşağıdakı əlifba layihəsinə diqqət yetirək.

Qeyd edək ki, bu əlifba 48 hərf, 33 səsdən ibarətdir. Buradakı hərflərin 7-si qoşa sait, 36 hərf isə samit səslər kimi təqdim olunmuşdur. Ümumilikdə götürüldükdə bu hərflər işlənmə yerinə, qalın və incəliyinə, söz ortası və söz sonunda tələffüz formalarına görə 12 və 3 hərf yazılışını aydınlaşdırmaq üçün təklif olunmuşdur.

I. P. - a, ä	B - k	Q - q	Z' - v' ^{incə}	II. P. - ä, ə	S - g
Γ - a	γ - t	ϑ - κ	Cr - γ, γ	Γ - a	J - l
Z - z, é	δ - c, ç	α - g - κ	G - g	Z - e	J - l
Z - u, i	B - g	S - g	l - a	Z - i	P - m
O - n	γ - d	J - l	ϑ - κ ^{g. əvəzi}	O - v	U - n
4 - ö	J - z	J - l, galin	B - s ^{incə}	4 - ö	U - n
V - o	√ - z	J - l, galin	Γ - h ^{incə}	V - o	U - n
Λ - ç, u	√ - j	P - m	J - z	K - s	B - h
4 - y, ou	Γ - s	U - n	P - c, s	E - g	g - x
b - öfət ^{gəvəsi}	E - s	U - n - savadlı	L - d	P - f	g - v
δ - l	E - g	B - k	b - t	U - g	g - vy
	Z - f	g - x	h - zh	v - κ	U - g
		g - v	h - z	J - g	U - g

Məhəmmədəğa Şaxtaxtlının əlifba layihələrinin tədqiqatçı alimlərindən biri olan filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev göstərib ki, əlifba layihəsində a, k, z, s səsləri üç, d, n, l, g, q, h, v, c, u, t, r səsləri iki, ü, b, y, p, j, ç, ə, e, i, o, ö, ı, b, ş, f, x, m hərfləri isə bir işarə ilə göstərilmişdir (4, 68).

Qeyd edək ki, əlifba islahatı sahəsində Məhəmmədəğa Şaxtaxtlı “yeni əlifba hərəkatının atası” (6, 71) kimi dəyərləndirdiyi Mirzə Fətəli Axundovdan da irəli getmişdir.

Şaxtaxtlı əlifba çalışmalarını müvəffəqiyyətlə başa çatdırma bilməsi üçün bir sıra da çətinliklər vardır. Ona görə də ilk öncə onların aradan qaldırılması lazım idi.

Bu çətinlikləri şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Azərbaycan dilində qəzet və jurnalların nəşrinə icazə verilməməsi məsələsi.

Bu dövrdə Naxçıvan ziyalılarının mətbuata ehtiyacını görən Şaxtaxtlı ana dilində qəzet və jurnalların çıxması üçün dəfələrlə hökumət dairələrinə müraciət etmişdir. Ancaq çar hökumətinin milli təzyiq və müstəmləkəçilik siyasəti Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da mətbuatın inkişafına mane olurdu.

2. Qəzet və jurnalları nəşr etmək üçün, mətbəə bazası və avadanlıqların olmaması.

Maarifpərvər ziyalı Şaxtaxtlı bu çətin vəziyyəti aradan qaldırmaq məqsədi ilə öz doğma kəndinə getmiş və oradakı atadan qalma mülkünü satmışdır. O, buradan qazandığı məvaciblə lazımın avadanlıqları almaqla yanaşı qəzet üçün ərəb əlifbasının şrifflərinin tökülməsində və yeni fonetik əlifbanın hərflərinin hazırlanmasında istifadə etmişdir. Həmçinin o, bu pulla mətbəənin işçilərini də maaliyələşdirirdi. Çünki, yeni əlifba şriffləri ilə cümlələr tərtibi bu işçilər vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Məhəmmədəğa Şaxtaxtlının ana dili məktəbinin təşkili üçün irəli sürdüyü mühüm məsələlərdən biri də ərəb əlifbasından xilas olmaqdır. O, yazırdı ki, «Azərbaycan dilində müvafiq dərslərlərin olması, mollaların pedaqoji təhsil almış xalq müəllimləri ilə əvəz edilməsi də məsələni tamamilə həll etmir. Çünki ərəb əlifbasının qüsurları üzündən ana dili məktəbləri təlim-tərbiyə işinin nəticəsinə görə lazımın səviyyəyə qalxa bilməz» (3, 251). Şaxtaxtlı ərəb əlifbasını dəyişdirməyi bütöv müsəlman aləminin işi hesab edirdi. Akademik Hüseyn Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, onun 1902-ci ildə «Sövti şərq əlifbası» və 1903-cü ildə isə «Xətti-Məhəmmədəğa» başlıqları altında nəşr etdirdiyi əsərləri ərəb əlifbasını sadələşdirmək yolunda çəkdiyi zəhmətin bariz nümunəsi idi (1, 260). O, milli sözləri yazmaq üçün ana dilində əlifba tərtib etməyi vacib sayırdı. Şaxtaxtlı ərəb əlifbasını isə yalnız Quranı və digər kitabları oxumaq üçün saxlamağı təlim işini çətinləşdirən bir iş hesab edirdi. O, yazırdı «bu vaxt şagirdlərə iki əlifba öyrətmək lazım gələr ki, bu da işi asanlaşdırmaq əvəzinə daha da mürəkkəbləşdirər» (7, 15).

Məhəmmədəğa Şaxtaxtlı təlimin xarici dillərdə aparılmasını böyük qüsur hesab edərək yazırdı: «Tədrisin xarici dildə aparılması isə ayrı şeydir. Burada müəllim əvvəlcə şagirdləri özünün fikrini anlamağa, sonra isə dərslərdə olan elmi biliklərlə tanış olmağa hazırlamalıdır. Şagirdin xarici dildə mənimsəməyi bacarmaq və müəllimin sualına həqiqi cəldliklə cavab vermək üçün ona yad olan dili əsaslı surətdə bilməlidir. Bunun üçün, yəni başqa dildə fikirləşmək qabiliyyəti əldə etmək üçün isə minlərlə söz, çoxlu qrammatik qaydalar öyrənmək, fikri xarici dil ilə əvəz etmək üzərində uzun vaxt çalışmaq lazımdır» (3, 302). Onun qeyd etdiyi kimi, buna isə yalnız təlim keçilən dildə uzun zaman şifahi çalışmalar aparmaq yolu ilə nail olmaq olar. Şagird ibtidai savad məktəblərində ana dilinə yad olan bir dilin sözlərini yalnız sinifdə müəllimdən eşidir. Elə bu səbəbdən də, heç vaxt müəllimin dilini düzgün başa

düşə bilmir. Buna görə də, ona kifayət qədər məlum olmayan metodlarla verilən elmi bilikləri də düzgün mənimsəyə bilmir. Beləliklə, məktəb illəri gəlib keçir, şagird ona yad olan dili pis mənimsəyir və məktəbi tərk edir.

Təhsilin xarici dillərdə aparılmasının zərərini sübut edən Şahtaxtlı buna görə də «ibtidai təhsil ana dilində olmalıdır» (3, 351) ideyasını geniş təbliğ etmişdir. O, düzgün təşkil edilmiş ana dili məktəbi üçün lazım olan qaydaları da müəyyən etmişdir. Şahtaxtlı Avropa qaydasında məqsədəuyğun təşkil edilmiş Azərbaycan məktəbləri üçün ana dilində dərslilər tərtib etmək fikrini irəli sürmüşdür. Hətta Şahtaxtlı müvafiq rus məktəblərində belə istifadə edilən dərslilər də ana dilinə tərcümə etməyi təklif etmişdir.

Məhəmmədəğa Şahtaxtlının təlimdə səs üsulunun tətbiqi məsələsinə də toxunmuşdur. O, savad təlimini ərəb dilində deyil, ana dilində başlamağı zəruri hesab edirdi. Bu haqda «Məlum olmayan ərəb dilində Quranı oxutmaq şagirdin marağını zəiflədir, onları oxuduqlarının və tələffüz etdiklərinin məzmununa biganə qoyur» (3, 95). Şahtaxtlı təlimin yeganə yolunu ana dilində Azərbaycan kitablarını oxumaqda görürdü. O, belə hesab edirdi ki, təlimin ana dilində olan sadə kitablardan aşılması şagirdlərdə təlimə həvəsi söndürməz. Əksinə olaraq ana dilində oxunan kitablar şagirdlərdə təlimə qarşı olan maraqlarını artırmış olar. Buna görə də, Şahtaxtlı uşaqlarda oxuya həvəs oymaq üçün şifahi xalq yaradıcılığından da istifadə edilməsini faydalı hesab etmişdir. O, şifahi xalq yaradıcılığını ağızlarda gəzən, xalqın aqlını və ictimai həyatını öyrənən zəngin bir mənbə olduğunu qeyd etmişdir. Bu mənbədə dərin məzmunla malik olan nağıllar, hekayələr, zərb-məsələlər, atalar sözləri, nəsihətlər və s. toplanmışdır. Buna görə də, Şahtaxtlı bunlardan məktəblərdə qiraət üçün vəsait kimi tərtib edilməsini faydalı hesab edirdi. Bununla əlaqədar olaraq maarifçi alim o zamanlar latın əlifbasının təbliği ilə geniş məşğul olan “Yeni yol” qəzetində və Moskvada cəmi 5 nömrəsi işıq üzü görmüş “ Qızıl Şərq” məcmuəsində bir neçə məqalə çap etdirmiş və 1902-ci ildə tamamladığı 55 səhifədən ibarət bir əsər yazmışdır (3, 224-228).

Bütün bunlara görə ki, onun tərtib etdiyi əlifba layihəsi “Xətti Məhəmmədəğa” adı ilə tarixə daxil olmuşdur (4, 49).

Sonda onu qeyd edək ki, ana dili təlimi ideyasının inkişafında, xüsusilə də onun təcrübi olaraq həyata keçirilməsi işində Məhəmmədəğa Şahtaxtlının mühüm əməyi olmuşdur. Ərəb əlifbasının islahı ilə əlaqədar Şahtaxtlı 1879-1902-ci illər arasında çox səmərəli, fəaliyyət göstərmişdir. Demək olar ki, bütün elmi və publisistik məqalələrində bu məsələyə toxunmuşdur. Hətta həmin dövrdə Şahtaxtlı Azərbaycan, rus və fransız dillərində 5 əsər çap etdirmişdir (3, 63; 5, 42; 8, 103; 10, 94). Lakin bütün bunlara baxmayaraq o, əlifba layihəsini konkret bir şəkildə reallaşdırma bilməmişdir. Əvəzində Şahtaxtlı ruhdan düşməmiş və dəfələrlə “Şərqi-Rus” qəzetinin səhifələrində ərəb əlifbasının islahatı fəaliyyətini davam elətdirmiş, Azərbaycan dilində dərslilər tərtib etmiş və bu dərslilər vasitəsilə ana dilinin yeni üsulla tədrisini yaxşılaşdırmış-

dır. Digər tərəfdən də nəzəri məqalələri ilə ana dilinin təlim və tərbiyəvi rolunu da müdafiə və inkişaf etdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı: ABU, 2001. 320 s.
2. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı: Maarif, 2000, 366 s.
3. Şaxtaxtılı M. Seçilmiş əsərləri (toplayanı, tərtib edəni və müqəddimənin müəllifi İ.Həbibbəyli). Bakı: Çapaşoğlu, 2006, 432 s.
4. Məhəmmədağa Şaxtaxlı. Taleyi və sənəti (məqalələr). Bakı: Nurlan, 2008, 166 s.
5. Şaxtaxtılı M. Sövti Şərq əlifbası. Tiflis, 1902 (Daş basması).
6. Şaxtaxtılı M. Yeni əlifba hərəkətinin atası. Bakı: Qızıl Şərq, 1923.
7. Şaxtaxtılı M. Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası. Tiflis: Tomson litoqrafiyası, 1979.
8. Şaxtaxtılı M. Azərbaycan latın əlifba komitəsinin tətbiq etməyə başladığı latın əlifbası münasibətilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1923, № 2-3.
9. Попытки Закавказских мусульман реформировать свою азбуку // Журнал «Мир ислама», Петербург, 1914, том 2, выпуск XII.
10. Зейналов К. Неизвестная рукопись М.Шахтахтинского о форме алфавита. СТ, 1971, №5.
11. Шахтахтинский М.В. защиту фонетического Восточного письма. Газета «Тифлисский Листок», 15 июня 1902 г, №140.

БОРЬБА НАД НОВЫМ АЛФАВИТОМ ИЗВЕСТНОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЯ В НАХЧЫВАНЕ МАМЕДАГА ШАХТАХТЛЫ В КОНЦЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Т.Ф.ХАЛИЛОВ

РЕЗЮМЕ

В статье были исследованы проекты алфавита М.Шахтахтлы. Тогда было обнаружено, что до составления им проектов алфавита, древний турецкий миф изучил знаки письма, приобрёл богатые знания в области алфавитов в странах Европы и Азии, и составив свой проект, отлично использовал эти сообщения.

Ключевые слова: школа, образование, просвещение, алфавит, буква, звук, фонетика, язык, слог, учебник

MAHAMMADAGHA SHAHTAKHTINSKI'S ROLE IN THE IMPROVEMENT OF THE MOTHER TONGUE AND ALPHABET IN NAKHCHIVAN LATE IN XIX – EARLY IN XX CENTURES

T.F.KHALILOV

SUMMARY

The article investigates alphabet projects of Mahammadagha Shahtakhtli. It was found out that before compiling the projects of the alphabet he had studied ancient Turkish cuneiform signs, mastered good knowledge about the alphabets of European and Asian countries, and used those pieces of information in compiling his projects.

Key words: school, education, enlightenment, alphabet, letter, sound, phonetics, language.